

Pogonyi Szabolcs

Digitális demokrácia vagy kiberbalkán?

„Az emberiség történetében most először van lehetőségünk arra, hogy egyszerre embertársaink millióival kommunikáljunk, és megvitassuk a nemzet problémáit és ügyeit.”

Első hallásra bizonyára sokan hinnék, hogy a fenti mondatok az internetre vonatkoznak. Az idézet azonban több mint nyolcvan évvel ezelőtt hangzott el. A később amerikai elnökké választott Herbert Hoover a rádió fontosságáról beszélt. (LAPPIN 1995)

A fontosabb technikai újításoktól sokszor átfogó társadalmi, politikai és gazdasági változásokat remélnék. Gyakran egyenesen az örök világbéke vagy a tökéletes demokrácia megvalósítását várják az új technológiáktól.

Tanulmányomban az internettel kapcsolatos remények egyetlen szűk szeletét szeretném megvizsgálni. Habermasra utalva *A társadalmi nyilvánosság újabb szerkezetváltozása az internet korában* lehetne a nagyképű alcím. Azt szeretném végiggondolni, hogyan járulhat hozzá az internet a társadalmi nyilvánosság változásához. Teremt-e új lehetőségeket, vagy épp ellenkezőleg: komoly veszélyek forrása lehet-e a világháló?

A XIX. század közepén a táviró feltalálásának örülhettek a technokrata utópisták. „Az egész emberi létezés átalakul”, „Nem lesz több háború, megalakul a béke királysága”, írták az újságok (Mosco 2004, 119–140.). Az optimisták azt remélték, hogy a táviró összeköti az embereket, és a kommunikáció szabad áramlása megszünteti az előítéleteket, és feleslegessé teszi a háborút.

A telefonhoz kezdetben hasonlóan vérmes reményeket fűztek. Eleinte természetesen a rádióban is „a tartós világbéke”, „az új demokrácia” megteremtésének lehetőségét látták.

A világbéke és a demokrácia optimista jóslatai a televízió feltalálásával és elterjedésével újjászülettek. Talán a tévétől várták a legszélesebb társadalmi változásokat. Edison például az osztálytermekben folyó oktatás végét jósolta. Mások úgy gondolták, a televízió „az emberek közötti határokat ledönti”, és elősegíti a világbékét. A kábeltévé megjelenésével az államilag támogatott „elektronikus szupersztráda” kiépítésének szükségessége mellett érveltek.

„Az új technológiák pozitív társadalmi felhasználásába vetett hitnél talán csak a hasonló remények kudarcával kapcsolatos feledékenység nagyobb” – írja Vincent Mosco (Mosco 2004, 140.). A technológia fejlődése az utópikus és disztópikus jóslatokat egyaránt ismétli.

A kezdeti optimizmus mellett idővel rendre felüti fejét a pesszimizmus. Így történt ez a rádió kapcsán is. Amikor kezdett világossá válni, hogy az elvárások túlzók voltak, sokan áttestek a ló másik oldalára. A korábban hurraoptimisták a két háború között kezdték felismerni, hogy a rádió a politikai propaganda félelmetes eszközévé is válhat.

A televízió piaca dobását követő kezdeti felbuzdulás után is hamar megjelentek a vészmadarak. Ma már a teledemokráciáról alig, de a televíziózás káros társadalmi mellékhatásairól annál többet hallani. Robert D. Putnam *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community* című könyvében például a televíziót a hagyományos közösségek lerombolójának, az elidegenedés és társadalmi fragmentáció elsődleges okának tekinti.

A közelmúltban az internettel kapcsolatban újra előkerültek a technokrata utópiák. Az új technológiában rejlő gazdasági, politikai és társadalmi lehetőségekről könyvtárnyi irodalom született.

Az internet társadalomalakító szerepével kapcsolatos utópista jóslatokat felsorolni szinte lehetetlen. De nem is nagyon szükséges. Elég, ha a fenti példákban a „távíró”, „rádió” vagy „televízió” szavakat rendre „internetre”; a „demokráciát” „digitális demokráciára” vagy „információs társadalomra” cseréljük, és máris megkapjuk a legelcsépeltbb közhelyeket.

Reményteljes metaforák tömkelege dől a médiából. Egy jelentős részük az internet politikai lehetőségeiről áradozik. Ezek közül jelen érvelés, vagyis a társadalmi nyilvánosság és az internet viszonyának vizsgálata szempontjából azonban csak az e-demokrácia, illetve digitális demokrácia fogalma érdekes.

Az internet megjelenésével szinte együtt született meg az új médiumot a görög agorához hasonlító metafora (COLEMAN 2003, 144.). Az új technológia prófétái az internetről várták a közvetlen demokrácia antik eszményének beteljesítését (BUDGE 1996).

A közvetlen demokrácia összefügg ugyan a társadalmi nyilvánossággal, de elsősorban a közakarat kinyilvánításának egyik technikája. A közvetlen demokrácia szaktekintélyei (gyakran minden különösebb magyarázat nélkül) abból indulnak ki, hogy a kommunikációs csatornák megnyílása, az információ, a hírek szabad áramlása széles rétegek számára lehetővé teszi a nyilvános politikai és közéleti vitákban való aktív részvételt és a közvetlen akaratnyilvánítást, és ezzel a demokrácia erősítését szolgálja.

De vajon elfogadható-e további vizsgálat és kritika nélkül, hogy a kommunikációs infrastruktúra kiépülésével és az információhoz jutás feltételeinek megteremtődésével a demokrácia alapértéke, a nyilvános érzhasználat is győzedelmeskedik?

Az információs társadalom egyik teoretikusa így határozza meg a digitális demokrácia fogalmát: „A digitális demokrácia az információs- és kommunikációs technológiák és a számítógépes kommunikáció felhasználása a médiában (pl. interneten, interaktív tévéközvetítésben, telefóniában) a politikai demokrácia, az állampolgárok demokratikus kommunikációjában való részvételének elősegítése céljából. Gyakran ugyanilyen értelemben használják a virtuális demokrácia, teledemokrácia, elektronikus demokrácia és a kiberdemokrácia terminusokat is.” (HACKER – VAN DIJK 2000, 1.) Magyarán a digitális demokrácia fogalma magában foglal minden, az internet és más interaktív technológia által lehetővé tett demokratikus politikai diskurzust.

Ahhoz, hogy felmérhessük, milyen demokratikus politikai párbeszédet tesz lehetővé az internet, tisztázni kell, mit tartunk demokratikus politikai diskurzusnak. Az alábbiakban Habermas nyilvánosság-fogalmának analizéséből indulok ki.

Jürgen Habermas a *Társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása* című könyvében azt vizsgálja, hogyan és miért alakult ki, és hogyan változott meg a társadalmi nyilvánosság.

„A polgári nyilvánosságot előzetesen a közönséggé összegyűlt magánszemélyek világaként foghatjuk fel” – írja. (HABERMAS 1990, 81.) Társadalmi nyilvánosságról akkor

beszélhetünk, ha az állampolgárok összegyűlnek, hogy közös politikai ügyeikről vitatkozzanak annak reményében, hogy közös álláspontot alakítanak ki.

Habermas a nyilvánosság kialakulását a XVII. és XVIII. századtól követi nyomon. A polgári nyilvánosság a kávéházakban, asztaltársaságokban és szalonokban kezdett megformálódni. Ezekon a fórumokon teremtődött meg annak a lehetősége, hogy a politikai hatalomban közvetlenül nem részesülő polgárok a közös ügyekről szabadon vitatkozhassanak, és véleményt formálhassanak.

A habermasi nyilvánosság megteremtődéséhez három főbb feltételnek kell teljesülnie.

Először is, „a társasági érintkezésnek olyan fajtáira van szükség, amelynek nem előfeltétele a státus egyenlősége”. A nyilvános vitában a résztvevők rangja, származása, vagyoni helyzete, társadalmi státusa nem kaphat szerepet. A racionális vitában csak az érveknek lehet súlya. A nyilvánosság első és legfontosabb feltétele a vitában résztvevők egyenlősége. (HABERMAS 1990, 91.)

A második feltétel, hogy az ilyen, a résztvevők egyenlőségén alapuló „közösségen belül a vitatkozás előfeltétele olyan területek problematikussá tétele, amelyek eddig nem minősültek kérdésesnek”. Triviálisnak tűnik, de a későbbiek szempontjából rendkívül fontos kitétel. A nyilvános vitához szükséges, hogy bizonyos kérdésekben nézeteltérés legyen. Ha mindenben egyetértés uralkodik, akkor ugyanis egyáltalán nincs szükség nyilvános deliberációra. Racionális vita csak akkor alakul ki, ha a meggyőződések igazsága mellett vagy ellen kell érvelni.

Előző feltételből egyenesen következik a harmadik alapvetés. A vitaközösség bármilyen exkluzív is, sohasem zárkózhat el egészen, és nem „merevedhet klikké”. Elvileg bárki kellő ismeretre és tudásra tehetett szert ahhoz, hogy a szalonok és kávéházak vitáinak résztvevője legyen. E viták ugyanis mindig általános, ösztársadalmi szempontból is releváns ügyek körül folynak, és mindig nyitottak az esetleges új szempontok figyelembevételére, az új álláspontok megfontolására.

A kérdés tehát az, mennyiben segíti a modern technológia, elsősorban az internet a három feltétel megvalósulását. Létrejöhet-e az internetes fórumokon és csevegőszobákban az athéni agora egy modern változata?

A három habermasi feltétel közül talán az egyenlőség megvalósulása a legkevésbé problematikus. Az internetes fórumok anonimitásában ugyanis mindenki egyenlő. Igaz, a számítógép és az internetkapcsolat csak a fejlett világban elterjedt, de az athéni demokráciában is csak az arisztokrácia előjoga volt részt venni a népgyűlésen.

A másik két feltétel teljesülése viszont a digitális demokrácia kiberguruinak optimizmusa ellenére igencsak kérdéses. Létrejönnek-e az interneten virtuális szalonok és kávéházak, ahova bárki betérhet, és részt vehet a közös ügyek megvitatásában?

A társadalmi nyilvánosságot általában a politikai hatalom elnyomásától, a cenzúrától szokták féltetni. Attól, hogy bezárják a kávéházakat, betiltják a kormányt bíráló újságokat, bebörtönzik az ellenzéket.

Korábban utaltam rá, hogy a két világháború között kialakult totalitárius diktatúrákban a tömegkommunikáció eszközei az egyoldalú tömegtájékoztató, sőt propaganda eszközzé váltak. A tömegkommunikációs újításokat a politikai önkény a nyilvános észhasználat ellen fordította és a kritika elfojtására használta.

Az internet a szólásszabadság ilyen korlátozását, ha teljesen lehetetlenné nem teszi, mindenesetre nagyban megnehezíti. (KALATHIL – BOAS 2003) De a cenzúra hiánya önmagában nem garancia arra, hogy jól működő nyilvánosság jön létre.

Már a Frankfurter Iskola jeles filozófusai megfigyelték, hogy a tömegkommunikációt a kommercializálódás veszélye fenyegeti. Horkheimer és Adorno a második világháború borzalmi közepette született pesszimista jeremiádjai szerint „a rádió demokratikusan mindenkit egyaránt hallgatóvá tesz, hogy autoriter módon kiszolgáltassa őket a rádióműsorok egymáshoz hasonló műsorainak.” (HORKHEIMER – ADORNO 1990, 149.) A rádió által lehetővé tett egyirányú kommunikáció meggátol minden kritikát, és „elválasztja egymástól az embereket” (i. m. 258.). Az emberek elszigetelődése és hasonlóvá válása egymást erősítő folyamat, mely folyamat során a nyilvánosság megszűnik, és a demokrácia kárt szenved.

Habermas Horkheimer és Adorno tanítványaként mesterei nézeteit finomította és fejlesztette tovább. A tömegkultúrával, a nyilvánosság kommercializálódásával kapcsolatos pesszimizmus jellemzi őt is, bár ő árnyaltabban látja a problémát tanárainál.

Habermas azt mutatja ki, hogy míg a sajtó a társadalmi nyilvánosság dicsőséges korszakában a politikai kritika és vita egyik fontos orgánuma volt, a XX. században a tömegkultúra és tömegtájékoztatás idején árucikké vált. Igaz, a habermasi nyilvánosság fénykorában is csak az elit burzsoá rétegek számára volt nyitott. Amint szélesebb rétegek nyertek bebecsátást, a nyilvánosság hanyatlani kezdett, és már nem töltötte be eredeti funkcióját.

A német filozófus-szociológus szerint a racionális észhasználat ma már csak a tudós szakemberek szűk és belterjes köreit jellemzi. A széles rétegek a tömegkultúra fogyasztói lettek. Az egyirányú „tömegközlelési eszközök” a reklámok, a szenzáció és a bulvár terepévé váltak (HABERMAS 1990, 310.). A nyilvános kritikai észhasználat helyét a politikai marketing vette át.

Habermas komor képe a „tömegközlelési eszközökről” az internetre is vonatkozatható. Közhely, hogy a politikai oldalak látogatottsága néhány kivételtől eltekintve eltörpül a pornó, bulvár, játék és utazási oldalak statisztikái mellett. A politikai vitafórumok tekintetében sem jobb a helyzet. Noha semmilyen külső kényszer nincs, a racionális észhasználat és érvelés hiányzik a fórumokból és csevegőszobákból. Aki valaha akár csak futó pillantást vetett ilyen oldalakra, tudja, hogy a józan kritikai racionalitás nyomokban sincs jelen az internetes politikai vitafórumokon.

A szólásszabadság külső akadályai hiányában sem teljesül a nyilvánosság egyik feltétele. Nincs racionális diskurzus. A nyilvánosság habermasi alapvetései közül a két utóbbi megvalósulását az internetes technológia önmagában nem garantálja. Az internetes nyilvánosságban a különböző vélemények képviselői gettókba tömörülhetnek. A zárt szekták tagjai szinte kizárólag egymással érintkeznek, és így alapvetéseik sosem kérdőjeleződnek meg.

Az internetes technológia lehetővé teszi, hogy a világ távoli pontjain élő hasonszőrűek egymásra találjanak, és klikkeket alakítsanak. A „kiberbalkanizáció” néven ismertté vált jelenséget valószínűleg a Van Alstyne – Brynjolfsson szerzőpáros írta le először. „Ha a földrajzi távolság nem akadályozza a kapcsolatteremtést, bárki kiválaszthatja ismerőseit közös érdeklődésük, társadalmi státusuk, osztályuk, akadémiai szakterületük vagy etnikai hovatartozásuk alapján. [...] Ha lehetséges a hasonszőrűek megta-

lálása, akkor könnyen megerősödik a földrajzilag szétszórt ideológiai csoportok összetartozása.” (VAN ALSTYNE – BRYNJOLFSSON 1996)

A szerzők tanulmányukban különböző modelleket vázoltak fel. Arra az egyszerűnek tűnő kérdésre keresték a választ, hogy az internetellátottság növeli-e a szektásodást, a hasonló érdeklődésű emberek belterjes vélemény-gettókba tömörülését.

A számos modell és az ezekhez kapcsolódó kutatások eredményeinek felhasználásával arra a következtetésre jutottak, hogy az internet-ellátottság növekedése együtt járhat klikkesedéssel. Minél különlegesebb és egyedibb az érdeklődés, annál valószínűbb, hogy az internetet szűk, zárt vélemény-gettók kialakítására használják. Akik heterogén érdeklődéssel, és kevésbé szektárius nézetekkel rendelkeznek, inkább használják az internetet arra, hogy különböző, sajátjuktól eltérő véleményű emberekkel kommunikációs kapcsolatra lépjenek.

Cass Sunstein amerikai jogász, bár a terminust nem használja, Republic.com című könyvében részletesen elemzi a kiberbalkanizáció jelenségét (SUNSTEIN 2001).

Sunstein arra hívja fel a figyelmet: a perszonalizált internetes oldalak lehetővé teszik, hogy bárki úgy állítsa be böngészőprogramját, hogy csak bizonyos hírek jussanak el hozzá. Megteheti például, hogy kizárólag a liberális sajtót tallózza. De dönthet úgy is, hogy csak a keresztény-konzervatív oldalakat olvassa. „Sokan csak saját ízlésüknek megfelelő fórumok látogatására szorítkoznak. Liberálisok csak liberális, a mérsékelték mérsékelt, a konzervatívok konzervatív, a neonácik neonáci oldalakat olvasnak.” (SUNSTEIN 1990, 4.). Ez a már a rádió és televízió elterjedésével megindult folyamat az internet segítségével tovább erősödhet (i. m. 73.). A statisztikák alátámasztják Sunstein állítását (i. m. 59.). Similis simili gaudet.

Fontos megjegyezni, hogy Sunstein nem pesszimista. Az idilli múlt iránti nosztalgia idegen tőle. „Az emberi történelem minden korábbi időszakához képest rendkívül előnyös helyzetben vagyunk, főleg a demokráciát illetően” – írja (SUNSTEIN 2001, 10.). Ez azonban nem jelenti, hogy a kiberdemokraták kritikátlan optimizmusát elfogadná.

A szabad véleménynyilvánításhoz nem elég, ha nincs cenzúra. Az igazi demokráciában két további feltételnek is teljesülnie kell, írja az amerikai jogászprofesszor.

Az első, hogy az embereknek olyan véleményekkel és nézetekkel kell szembetalálkozniuk, amelyeket önszántukból nem választanának – emlékeztet Sunstein a habermási nyilvánosság második feltételére. Ha mindig magunk dönthetjük el, milyen véleményt hallgatunk, akkor előfordulhat, hogy csak a saját meggyőződésünket szajkózókra figyelünk. Ez viszont a társadalom fragmentációját okozhatja.

„Arra szeretném felhívni a figyelmet – írja Sunstein –, hogy milyen veszélyeket rejt magában, ha emberek ezrei, netán milliói vagy esetleg tízmilliói saját, egyre erősödő visszhangjuk hallgatásába feledkeznek.” (i. m. 16.)

Sunstein metaforája nemrég meglehetősen felkapottá vált. A 2004-es amerikai elnökválasztás után sokat lehetett olvasni az úgynevezett „visszhangszobahatásról” (echo chamber effect). Kerry hívei közül sokan nem értették, hogyan lehetséges, hogy egy olyan jelöltet választott meg Amerika, akire egyetlen barátjuk sem szavazott, és akit kedvenc újságjaik is csak kritikával illettek (LEONARD 2004). A kiberbalkanizáció még a liberálisok táborában is felütötte a fejét. A Demokrata Párt hívei szinte kizárólag hasonszóru demokratákkal érintkeztek, és csak liberális internetes magazinokat és blogokat olvastak. Bárhova fordultak, mindenhol csak saját nézeteik megerősítésével találkozottak. Kis szigetek, belterjes vélemény-gettók alakultak ki. Nem működött jól

az internetes nyilvánosság, hiszen kevés volt az olyan fórum, ahol a különböző vélemények és nézetek racionális vitában megütközhetek volna.

A jól működő demokrácia és nyilvános diskurzus másik feltétele Sunstein szerint az, hogy legyenek közös ügyek.

A demokrácia jobbik, deliberatív fajtája nem csak azt feltételezi tehát, hogy bárki mondhatja a magáét anélkül, hogy börtönbe zárnák. A deliberatív demokrácia olyan nyilvánosságot feltételez, ahol a közös ügyekről racionális vita folyik. Olyan nyilvánosságot, ahol a különböző világnézeti és vélekedésű állampolgárok vitába szállhatnak és szállnak is. Ha nincs nyilvános vita, ha mindenki csak a saját véleményével egyetértők táborában forgolódik, ha nincs kitéve a máshogy gondolkodók amúgy gyakran zavaró vagy bántó kritikájának, akkor nem beszélhetünk valódi nyilvánosságról.

De mi van akkor, ha az állampolgárok nem kérnek a vitából, ha nem akarnak szembenézni a más véleményekkel? Azt Sunstein is elismeri, hogy kényszeríteni mégsem lehet őket, hogy hallgassák meg a máshogy gondolkodókat. Arra pedig végképp nem, hogy vitába is szálljanak velük. És ebben az internet sem jelent előrelépést.

Marad tehát a kérdés: digitális demokrácia vagy kiberbalkán? Noha nem vállalkozhatom jóslatokra, talán a fentiek fényében nem nagy merészség megkockáztatni, hogy önmagában az internetes technológia elterjedéséből egyik sem következik.

Már Van Alstyne és Brynjolfsson is azt az óvatos konklúziót vonta le, hogy a szektárius, zárt világnézetűek az internet virtuális valóságában is hajlamosak elkülönülni, és a hasonszőrűek gettójába zárkozni.

Az internet éppúgy, mint ahogyan korábban a távíró vagy a rádió, nem képes forradalmian átformálni a társadalmat. Az internetes nyilvánosság fórumai csak leképezik a társadalmi nyilvánosság viszonyait és felnagyítják annak néhány hiányosságát.

A kávéházak felett eljárt az idő. Nagy részük bezárt, a működők pedig a „boldog békeidők” nosztalgiját idéző úrias vendéglátó-ipari egységgé alakultak. Nem a politikai hatalom záratba be őket, hanem az érdeklődés hiánya miatt szűntek meg. Szalonokba sem nagyon járunk már. A kevés aktív csoportosulást és társaskört pedig többnyire nem a nyilvános vita igénye, hanem a hasonszőrűekhez tartozás akolmelege és a bajtársiasság tartja össze. A politikai vitát a választások idején a jelöltek vívják, a többség csak néző. A demokratikus akaratnyilvánítás nyilvános racionális vita és deliberáció nélkül pedig önmagában nem sokat ér.

Ott, ahol vannak közös ügyek, és az állampolgárok nyilvános vitában ütköztetik nézeteiket, az internet hasznos fórumnak bizonyulhat. Egy fragmentált társadalomban, ahol a társadalmi osztályoknak és csoportoknak nincsenek közös ügyeik, az internet sem teremt racionális nyilvános vitát. Nem elég tekepályát építeni – kellenek tekézni vágyók is ahhoz, hogy izgalmas tekemérközések legyenek. És ahol csak látszólagos a nyilvánosság, ott a virtuális demokrácia jó esetben is csak álnyilvánosságot teremthet. Digitális demokrácia csak analóg deliberatív demokráciára épülhet.

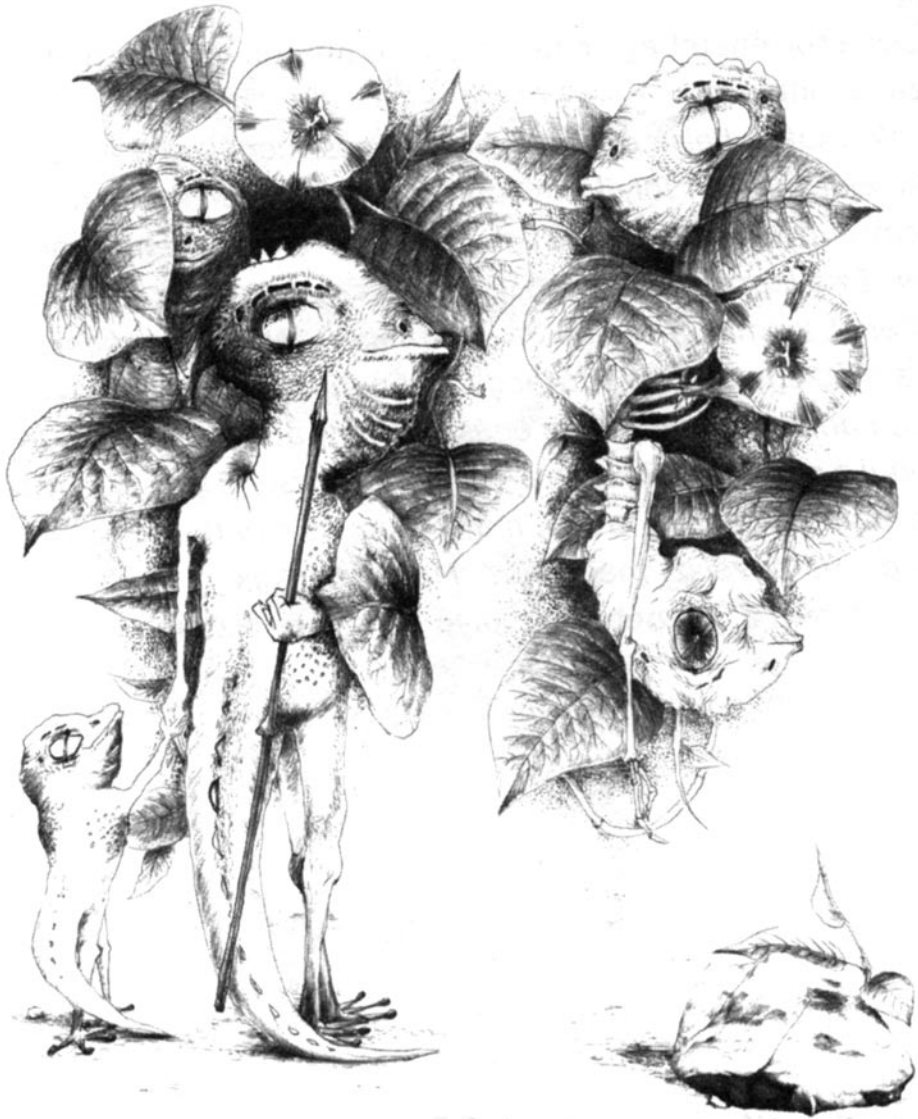
Ha jobban belegondolunk, nincs min csodálkozni. Ha a kávéházakban nincs valódi társadalmi nyilvánosság, racionális politikai vita, akkor miért lenne az internetes fórumokon? Az internet sem segíthet azon, ha nincsenek közös ügyek, vagy ha vannak, de azokat az emberek nem akarják megvitatni. Az internet lehetőséget teremt ugyan az interakció egy újabb formájára, de azt nem garantálja, hogy használni is fogják.

Fragmentált, apatikus, nyilvános racionális viták nélküli társadalomból az internet elterjedésével sem lesz máról holnapra digitális deliberatív demokrácia. De szeren-

csére, ez fordítva is igaz. Olyan polgári társadalomból, amelyben a közös ügyeket nyilvánosan vitatják meg, és az állampolgárok részt vesznek a közügyekben, az internet elterjedésével sem alakul ki gettósodott kiberbalkán.

IRODALOM

- BUDGE, Ian. 1996. *The New Challenge of Direct Democracy*. Cambridge, Mass.: Polity Press
 COLEMAN, Stephen. 2003. The Future of the Internet and Democracy Beyond Metaphors, Towards Policy. In *Promise and Problems of E-Democracy*. EBESZ jelentés.
- HABERMAS, Jürgen. 1990. *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Osiris.
- HACKER, Kenneth L. – VAN DIJK, Jan. 2000. What is Digital Democracy? In (eds.) *Digital Democracy. Issues of Theory and Practice*. London: Sage.
- HORKHEIMER, Max – ADORNO, Theodor W. 1990. *A felvilágosodás dialektikája*. Budapest: Gondolat-Atlantisz.
- KALATHIL Shanthi – BOAS C. Taylor. 2003. *Open Networks Closed Regimes. The Impact of the Internet on Authoritarian Rule*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- KLOTZ, Robert J. 2004. *The Politics of the Internet Communication*. New York: Rowman & Littlefield.
- LAPPIN, Todd. 1995. *Déjà Vu All Over Again*. Wired. 1995. 05. 03. <http://www.wired.com/wired/archive/3.05/dejavu.html>
- LEONARD, Andrew. 2004. *Trapped in the Echo Chamber*. Salon. Nov. 3. http://www.salon.com/tech/col/leon/2004/11/03/echo_chamber/index_np.html
- MOSCO, Vincent. 2004. *The Digital Sublime. Myth, Power, and Cyberspace*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- PUTNAM, Robert D. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- SUNSTEIN, Cass R. 2001. *Republic.com*. Princeton: Princeton University Press.
- VAN ALSTYNE, Marshall – BRYNJOLFSSON, Erik. 1996. *Electronic Communities: Global Village or Cyberbalkans?* <http://web.mit.edu/marshall/www/papers/CyberBalkans.pdf>

Terebély